

ПОСТАТІ

Руслан Пиріг

Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто»

У статті реконструюється життя М.Грушевського після повалення Центральної Ради в кінці квітня 1918 р., розкриваються причини його відходу від політичної діяльності та намагання повернутися у велику політику з падінням гетьманського режиму.

В статье реконструируется жизнь М.Грушевского после свержения Центральной Рады в конце апреля в 1918 г., раскрываются причины его отхода от политической деятельности и попытки вернуться в большую политику с падением гетманского режима.

In the article life of M. Hrushevskiy is reconstructed after the overthrow of Central Advice at the end of April in 1918, reasons of his walking open up away from political activity and attempt to go back into a large policy with falling of the hetman mode.

Саме так в автобіографії 1926 р. М. Грушевський кваліфікував своє становище під час гетьманату П. Скоропадського¹. Життя голови Української Центральної Ради після її повалення й досі залишається одним з найменш висвітлених у вітчизняному грушевскознавстві. Навіть у єдиній спробі наукової біографії М. Грушевського цей період зведений лише до розгляду мотивів його відмови брати участь у створенні Української академії наук². Ці ж факти один з авторів книги повторив й у досить розлогій статті про М. Грушевського в «Енциклопедії історії України»³.

У передмові до першого тому зібрання творів М. Грушевського П. Сохань висловив думку, що «після гетьманського перевороту М. Грушевський не відійшов від активної політики»⁴. На нашу думку, більш вмотивованим є твердження С. Кульчицького про те, що після повалення Центральної Ради «Грушевський був усунутий на манівці політичного життя»⁵. Хоч, мабуть, більш адекватним тут був би термін «узбіччя». Автор вбачає в цьому відстороненні від політики й певний позитив, оскільки вчений отримав можливість наукової праці.

С. Плохій у нещодавно перекладеній українською книзі «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського» стверджує, що на початку 1919 р. внаслідок трансформаційних процесів у партії есерів, «після відходу лівих Грушевський програв боротьбу з правницею і не мав іншого вибору, як полишити українську політичну сцену»⁶.

Недостатня дослідженість та суперечливі оцінки цього відтинку життя М. Грушевського зумовлені насамперед вузькістю джерельної бази. Цілком природно, що перейшовши у кінці квітня 1918 р. у підпілля, а потім мешкаючи напівлегально, М. Грушевський уникав будь — яких публічних проявів свого буття. У свою чергу нова влада не вбачала у ньому серйозного політичного опонента і відповідно не акцентувала уваги на його постаті. Про це переконливо свідчить той факт, що П. Скоропадський у своїх добре персоніфікованих спогадах про гетьманування зовсім не згадує М. Грушевського. Водночас С. Петлюрі та В. Винниченкові присвячені численні оцінки та рефлексії⁷.

Взагалі спогади, щоденники, листування сучасників є недостатньо інформативним джерелом відомостей про М. Грушевського в добу гетьманату. У щоденнику Є. Чикаленка — одного з найбільш інтегрованих у політику українських діячів і скрупульозного фіксатора подій, М. Грушевський фігурує досить часто, але переважно у ретроспективному контексті діяльності Центральної Ради⁸. Такий же характер мають і спогади Д. Дорошенка⁹.

Щоденники В. Вернадського проливають світло лише на позицію М. Грушевського щодо умов та принципів утворення УАН¹⁰. Ця інформація досить широко введена у науковий обіг. В. Винниченко у своїй синтетичній праці «Відродження нації» зовсім не згадує колишнього голову УЦР в добу гетьманату.

Епістолярій як важливий канал ретроспективної інформації випадає з кола тематичних джерел 1918 р. Зрозуміло, що в умовах жорстокої цензури гетьманського режиму, а також з мотивів конспірації М. Грушевський не вдавався до цього засобу комунікації. Лише в тодішньому листуванні інших осіб знаходимо окремі свідчення про нього¹¹. У київських газетах частіше зустрічаються згадки про цю донедавна вельми популярну постать.

У 2006 р. нами були оприлюднені перші результати дослідження цього періоду біографії вченого¹². У даному матеріалі, на базі дещо розширеного кола джерел, автор намагається більш детально висвітлити життя М. Грушевського в умовах гетьманату та спроби повернутися до великої політики після його падіння.

29 квітня 1918 р. в історії Української революції належить одночасно двом суміжним її етапам: національно — демократичному, уособлюваному Центральною Радою, і консервативно — ліберальному, репрезентованому гетьманською державою.

Цього дня у Київському цирку всеукраїнський з'їзд хліборобів проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України, а у Педагогічному музеї завершила працю очолювана М. Грушевським Центральна Рада. Дії її голови та депутатів досить виразно зафіксовані у звітах київської преси. Вони відображають безпорадність перед розвитком подій, який змусив Малу Раду фактично саморозпуститися¹³. Січові стрільці, які охороняли приміщення УЦР, були нейтралізовані німецькими силами і майже не вчинили опору військовикам гетьмана.

В одній з автобіографій М. Грушевський так описує події: «Останньої ночі, коли гетьманці обсаджували будинок Ц. Ради, мене з жінкою і донькою вивезли січові стрільці до своєї

косарні (казарми — *Р.П.*). В тім якийсь москаль хотів пробити мене багнетом, прокравшись до мене, але замість мене зранив мою жінку»¹⁴.

Про інцидент з головою Центральної Ради, повідомили газети. Стверджувалося, що нападник був у формі січового стрільця. З'явилася й інформація, що вже після від'їзду Грушевського до Педагогічного музею прибув військовий підрозділ з ордером на арешт, але вже його не застав і встановити місце перебування не міг¹⁵.

Прикметно, що вже наступного дня, 30 квітня Є. Чикаленко занотував у щоденнику епізод нападу на Грушевського: «якийсь стрілець чи російський офіцер вдарив його на автомобілі штиком, але не попав..., а Марію Сільвестрівну, кажуть трохи поранено»¹⁶. Про замах, здійснений «руським офіцером», згодом писав й В. Винниченко. Крім того, він стверджував, що січовим стрільцям було дозволено «сховати до себе в казарми голову Ц. Ради М. Грушевського»¹⁷. Очевидно, він мав на увазі дозвіл німецького командування, яке визначало становище січовиків.

Дійсно, перші дні М.Грушевський перебував у Луцьких казармах, де квартирували січові стрільці. Потім, за його ж свідченням, «мешкав під Києвом, на Звіринці, поки вибух там не стався, не розвалив тої хати, а потім жив секретно в самім Києві»¹⁸. Чи були підстави у колишнього голови УЦР переховуватися? Очевидно, так. По — перше, не був виключений новий замах на його життя. Хоч з'ясувати достеменно хто ж вчинив напад 29 квітня так і не вдалося. Ця особа була заарештована і на початку липня вбита нібито при спробі втечі. Є. Чикаленко у щоденнику прокоментував цю подію: «Недавно отак перевозючи, застрелили того офіцера, який ранив штиком Грушевського, очевидно, боячись, що він одкриє якусь тайну, може й наказ йому убить Грушевського, все можливо»¹⁹. По-друге, він міг очікувати арешту й з боку нової влади. Адже був заарештований під час перевороту, а потім звільнений С. Петлюра. У справі викрадення банкіра А. Доброго за постановою німецького військового суду були ув'язненні колишній прем'єр-міністр УНР В. Голубович і військовий

міністр О. Жуковський. Однак легкість державного перевороту, забезпечена німецьким військовим прикриттям, фактична відсутність активного спротиву новій владі зумовили з її боку досить «м'яке» ставлення до політичних діячів і урядовців УНР.

29 квітня гетьман П. Скоропадський своєю грамотою до всього українського народу розпустив Центральну і Малу Раду, увільнив з посад міністрів та їхніх заступників²⁰. Хоч про голову Центральної Ради та голову уряду УНР в цьому акті не йшлося, це означало автоматичне відсторонення їх від посад.

Вже 2 травня на установчому засіданні Ради Міністрів Української Держави під головуванням П. Скоропадського першим у порядку денному стояло питання про колишніх міністрів УНР. Було ухвалено не піддавати їх арештам при умові, що вони не використовуватимуть свій, вже не належний їм, урядовий авторитет для протидії новій владі²¹.

Цілком ймовірно, що це важливе питання гетьман погодив з німецьким військовим командуванням у Києві. Воно було не зацікавлене в репресіях проти діячів УНР. Адже вторгнення 28 квітня німецького підрозділу до зали засідань Центральної Ради та арешт окремих урядовців викликало гостру критику з боку окремих фракцій рейхстагу. Керівництво Oberkommando в Україні переклало відповідальність за інцидент на місцевого німецького коменданта і звільнило його з посади²².

Позбавлення влади уряду УНР, з яким було укладено Брестську угоду і на запрошення якого війська Центральних держав зайняли Україну, також привернуло увагу лівих фракцій німецького парламенту. 4 травня віце-канцлер фон Пайєр зробив докладну доповідь про події в Україні, причини повалення Центральної Ради, необхідність приходу нового уряду тощо. Він поінформував, що усунення колишнього правління відбулося спокійно. Голубович і Грушевський зреклися посад, а «членам дотеперішнього уряду оставили свободну руку»²³. Це інформація збігається із свідченням В. Вернадського, який 9 травня записує у щоденнику: «Грушевський, Голубович та інші тут на свободі. Уряд вирішив не вживати щодо них ніяких заходів»²⁴.

Крім безпосередньої небезпеки зазнати репресій, на М. Грушевського звалився й тягар відповідальності за проведення політики, яка призвела до державного перевороту. Опозиційні до останнього уряду Центральної Ради партії, особливо УПСФ, які перед тим дистанціювалися від правлячої партії українських есерів, у численних публікаціях С. Єфремова, А. Ніковського, М. Кушніра звинувачували уряд В. Голубовича в авантюрах, шкідливості закону про землю, браку політичної тактики щодо німців тощо²⁵. Хоча прізвище Грушевського не називалося, ці закиди адресувалися і йому. Він жодного разу відкрито не відповів критикам Центральної Ради.

Можливо, компенсуючи цей феномен мовчання, київська преса щедро висвітлювала діяльність брата Грушевського — Олександра. Публікувалися його статті щодо утворення Українського державного університету, проблем збереження архівних документів, діяльності Українського наукового товариства, бібліографічні огляди праць, сповіщалося про його лекції тощо. Слід відзначити, що Олександр кандидував на посаду професора кафедри українознавства університету Св. Володимира, але його забалотували. Газета «Відродження» цей факт пояснювала так: «Скаржились колись, що М. Грушевський тенденційно перероблює історію. Тепер ці еретичні погляди запанують в університеті». Мабуть, саме побоювання цього змусило консервативну професуру університету Св. Володимира «прокотити» молодшого Грушевського.

Безперечно, громадсько-політична діяльність колишнього голови Центральної Ради, його авторитет історика викликали як в Українській Державі, так і за кордоном певні суспільні наукові, громадські ремінісценції. Знаючи характер і вдачу М. Грушевського, чимало політиків вважали, що той не змириться з поразкою і стане на шлях боротьби. Ширилися чутки, що він благословив січових стрільців на повстання проти німців, що під його проводом партія есерів закличе Селянську спілку до повстання та аграрного терору проти панів тощо²⁶.

Українські проблеми були постійно присутні на шпальтах німецької періодики. Так, «Neue Freie Presse» зазначала, що крах

Центральної Ради зумовлений впливом російських соціалістичних партій. А противні цьому елементи, як проф. Грушевський та д-р Луценко, були надто прямолінійні і слабкі²⁷.

Характерно, що близькою до німецької була й оцінка Грушевського деякими українськими діячами. Наприклад, О.Маковей у листі до К. Студинського у вересні 1918 р. писав про добу Центральної Ради: «українці виявилися не готові до побудови своєї держави. Навіть М. Грушевський не уgliedів спочатку більшовиків, а потім оточив себе молодими доктринерами і з превеликої справедливості до всіх народів на Україні трохи не скривдив свого власного народу. Не вменшаю заслуг М. Грушевського, але він мене розчарував»²⁸.

Відомості про Грушевського — політика, державного діяча, науковця час від часу з'являлася в періодичній пресі. Можна стверджувати, що його великий авторитет не дав змогу ні гетьманському офіціозу, ні лівій опозиції відкрито нападати на Грушевського. Коли в Одесі промонархічно налаштований проф. І. Линниченко видав брошуру антиукраїнського спрямування і піддав критиці погляди Грушевського, то київська преса виступила на його захист. Газета «Відродження» не залишала поза увагою й публікацію в правому часописі «Наша Родина» про те, що М. Грушевський був на службі австрійського уряду і потім приїхав до України, щоб готувати прихід сюди німців²⁹. Водночас гостро дебатовалося питання української автокефальної церкви. Противники цієї ідеї заявляли: «Тут німецька інтрига — автокефалія нужна Грушевському і Шептицькому, щоб унію завести». Газета «Нова Рада» намагалася пояснити справжні причини спротиву панотців московської церкви³⁰.

Трапляються й публікації джерелознавчого характеру. Так, І. Галант під рубрикою «З архіву самодержавства» друкує у вересні 1918 р. матеріали з генерал — губернаторського архіву про роль і місце Грушевського в українському національно — визвольному русі³¹. У періодичній пресі активно обговорюється питання Холмщини та Підляшшя. Зокрема, Є. Перфецький в одній з публікацій посилається на дослідження М. Грушевського

щодо етнографічних меж краю. В іншому номері «Нової Ради» наголошувалося, що ніхто так не обороняв єднання з Галичиною, як проф. Грушевський³². Отже, постать Грушевського як науковця була постійно присутня в матеріалах української преси, а відтак залишалася й у суспільній свідомості.

Д. Донцов згадує, що під тиском української громадськості у липні 1918 р. планувалося урочисте відзначення пам'яті гетьмана Івана Мазепи. З цього приводу у нього відбулася розмова з П. Скоропадським. На столі у того лежала «Історія України» М. Грушевського. Зайшла розмова про негативне ставлення історика до Мазепи. Пояснюючи це, Д. Донцов назвав М. Грушевського політичним москвофілом. На що гетьман розсміявся: «Ну, коли у вас Грушевський москвофіл...». Та хоч яким було б ставлення до антимазепинських настроїв Грушевського, на панахиді у Софіївському соборі, де вшановували Мазепу, ні Скоропадський, ні жоден з членів Ради Міністрів не був присутнім³³.

М. Грушевський у цей час намагався займатися науковою роботою, створенням підручників. Зокрема, він підготував рукописи — «Всесвітня історія» (частини 4–6), «Старинна історія. Античний світ», «Середні віки Європи». Але на жодній з тогочасних публічних акцій М. Грушевський не з'явився. На початку жовтня відбулося урочисте відкриття Українського державного університету, в якому взяли участь гетьман П. Скоропадський, прем'єр — міністр Ф. Лизогуб, члени уряду, голова УНС В. Винниченко, чимало політичних діячів. Відсутність М. Грушевського не пройшла не поміченою. Від організованого студентства йому послали вітальну телеграму. Наприкінці жовтня загальні збори української студентської спілки також направили йому вітання³⁴.

Своєрідною демонстрацією національно — патріотичних сил українства стали похорони трагічно загиблого І. Стешенка — колишнього генерального секретаря освіти, заступника Грушевського по УНТ, близької йому людини. На Байковому кладовищі зібрався цвіт української інтелігенції. Були присутні Олександр, Марія, Катерина Грушевські. Проте Михайло Сергійович не ризикнув з'явитися на люди³⁵.

Певне уявлення про умови життя М. Грушевського в цей період дають щоденникові записи В. Вернадського, який зустрічався з ним у справі утворення Української академії наук. Розмова відбулася з ініціативи М. Грушевського на вул. Паньківській. В. Вернадський занотував: «Розмістилися у флігелі, поряд із спаленим і зруйнованим будинком. Умовні дзвінки і ряд інших обачностей на сторожі і ховаючись. М. Грушевський зустрів і провів надзвичайно люб'язно, навіть по-дружньому»³⁶.

Негативне ставлення М. Грушевського до створюваної за підтримки гетьманського уряду УАН загальновідоме. Проте в історіографії побутує думка, висловлена свого часу Н. Полонською — Василенко, що М. Грушевський навіть не відповів на пропозицію вступити до академії. Повну ясність у цей епізод вносить той же В. Вернадський: «Вирішили, що він не відповідь на мого листа — його не знайдуть. Я пропонував, що заявлю на першому засіданні про моє побачення і його відмову або оголошу письмову відмову — але він віддав перевагу першому»³⁷. Тобто М. Грушевський обрав шлях неопублічної відмови. Проте це не означало, що він облишив спроби вплинути на конструкцію майбутньої академії наук. Для цього використовувалося кероване ним УНТ. Хоч за гетьманату на жодному з його засідань він не був присутнім. Роль «зв'язкового» активно виконував брат Олександр. Зокрема, УНТ добивалося паритетного представництва в комісії по складанню академії наук.

Київська преса, коментуючи майбутній склад Української академії наук, називала М. Грушевського одним з ймовірних дійсних членів. Це було визнання його незаперечних наукових заслуг. Треба відзначити, що комісія з утворення УАН зробила ще одну спробу отримати згоду вченого увійти до кола академіків, яких призначить гетьман. Про це йшлося на його зустрічі з А. Кримським 23 вересня³⁸. Однак, як і раніше, М. Грушевський не вважав для себе можливим брати участь «у такому уряді» і користуватися «такими грішми» для добрих цілей.

Вивчення матеріалів німецької та німецькомовної преси про Україну, які у перекладі регулярно подавало спеціальне видання

департаменту преси при Державному секретареві «Вісти закордонної преси», свідчать, що інтерес до постаті М. Грушевського з середини травня фактично зникає. Не фігурує він і в дипломатичному листуванні посольства Німеччини у Києві з МЗС.

Красномовні свідчення залишив Є. Чикаленко. Вони проливають світло на ставлення до М. Грушевського начальника штабу Оберкомандо у Києві генерала В. Гренера. Сталося так, що у березні 1918 р., вступивши на посаду, він намагався отримати аудієнцію у голови Центральної Ради, але той його не прийняв, відіславши до когось з своїх заступників. Образа так глибоко зачепила В. Гренера, що й у кінці червня, розповідаючи про цей епізод, він досить емоційно говорив: «Старий дурень думав собі, що так можна поводитись з німецьким генералом!»³⁹.

М. Грушевський унікав тривалий час публічної діяльності і вживав заходів безпеки, які виявилися певною мірою виправданими. 28 серпня Департамент Державної варті видав наказ про встановлення стеження за ним. А 17 листопада, вже в умовах відкритого виступу Директорії, на підставі наказу столичного отамана було проведено обшук на вул. Рейтарській, 6 з метою арешту М. Грушевського, але ні його, ні членів родини там не виявилося⁴⁰. Очевидно, спецслужбі Української Держави важко було уявити, що колишній голова Центральної Ради залишиться осторонь спроб УНС повалити гетьманський режим. Поза сумнівом, М. Грушевський широ цього бажав, але ніякої участі в заходах Директорії не брав. Більше того, у 1920 р. виступаючи на зборах соціалістів — революціонерів у Відні, він назвав протигетьманське повстання «самим темним місцем в українській революції»⁴¹. Не виключено, що до такої оцінки його спонукали особиста неприязнь до лідерів Директорії, які фактично заблокували його повернення до влади.

З падінням гетьманського режиму регенерувалися й політичні амбіції М. Грушевського, який був переконаний, що перехід від «поза — законного повстанського стану до демократичних конституційних форм» має відбутися через Центральну Раду. Хоч у лідерів політичних партій і Директорії таких планів

не існувало. Не було й широкого громадського запиту на М. Грушевського як політика.

Правда, 22 грудня 1918 р. на з'їзді селянських спілок постало питання: де «батько» Грушевський, чому його немає серед нас? Було ухвалено одностайне рішення запросити його на з'їзд. 24 грудня він вже головував на одному із засідань з'їзду і виступив з промовою, основний мотив якої звівся до впевненості у тому, що дії Центральної Ради були правильними, а селяни підтримують закон про соціалізацію землі від 18 січня 1918 року⁴².

Розгорнутою політичною платформою М. Грушевського стала стаття «По шкоді»⁴³. Вона датована 20 грудня 1918 р., тобто написана одразу після падіння Української Держави, але вийшла у «Літературно — науковому вістнику» вже на початку 1919 р., коли динамічний перебіг подій знецінив її політико — практичну значущість і відвів їй роль історико — публіцистичного матеріалу. Стаття відбиває ставлення М. Грушевського до гетьманату, особисто П. Скоропадського, Директорії, а головне — дає його бачення конструкції постгетьманської влади в Україні. Зрозуміло за його активної і визначальної участі.

Кваліфікувати оцінки гетьманату М. Грушевським як негативні — це м'яко сказано. Вони сповнені ненависті та принизливих епітетів: «скверний анекдот», компонований спілкою наших поміщиків і німецьких генералів», «поганий поміщицько-жандармський режим бувших охоранників і поліцаїв», «грандіозний злочин вчинений, на основних політичних, національних і економічних інтересах України», «доба лиха і ганьби». Павла Скоропадського Грушевський характеризує як німецьку «креатуру в ролі невідповідального правителя», «просто знаряддя в руках возсоединителів Росії» тощо⁴⁴.

Вважаємо, що такі оцінки зумовлені не тільки особистою неприязню скривдженого розгоном Центральної Ради, а насамперед соціалістичною ментальністю М. Грушевського. Тому ці характеристики досить близькі до оцінки В. Леніним гетьманату як реставрації буржуазно — поміщицького монархізму,

обіпертого на німецькі багнети (ПСС. — Т. 36. — С. 322). М. Грушевський висловив надію, що уряд УНР розслідує і розкриє «докладно і документально істоту сього грандіозного злочину»⁴⁵. Як відомо, Директорія створила спеціальну слідчу комісію для розгляду «злочинів гетьманського режиму».

М. Грушевський шукає причини фіаско Центральної Ради зовсім не в можливих власних прорахунках, а в злій волі обставин та різних українських груп, які намагалися «скинути соціалістичний кабінет, зламати гегемонію українських с.-р., знищити соціалістичні закони Центральної Ради, повернути назад аграрну реформу, зробити кінець революційним організаціям на місцях і т.д.»⁴⁶. Зовсім неохоче визнає М. Грушевський роль УНС та Директорії в поваленні гетьманського режиму. УНС він оцінює як «організацію доволі випадкову, субсидіарного характеру», а Директорію як тимчасовий орган керування повстанням, до котрого тепер переходить правління державою без належної конституційної бази⁴⁷.

М. Грушевський пропонує власну конструкцію державної влади у відновленій УНР. Схематично вона зводилась до наступного: Директорія визнає свою надзвичайну місію завершеною і передає владу Центральній Раді, яка має дезавувувати «акти узурпації» (тобто гетьманату) і разом з Директорією організувати уряд, визначити термін скликання Установчих зборів, а потім передати їм свої законодавчі функції⁴⁸.

Певні надії М. Грушевський покладав на скликання Директорією у січні 1919 р. Трудового конгресу, делегатом якого він був обраний від Чигиринського повіту. Проте керманічі конгресу не тільки не запросили його до президії, але не включили й до складу жодної з резолюційних комісій. Його наміри при відновленні УНР «вернутися до того моменту, де її існування було перервано актом німецького насильства», тобто повернути владу Центральній Раді, не здійснилися. Причину цього М. Грушевський вбачав у бажанні правих українських партій і Директорії «затримати в своїх руках необмежену владу»⁴⁹.

Історична реконструкція життя М. Грушевського за доби гетьманату не дає чіткої відповіді на головне питання: у чому причина його повного відходу від політичного життя, а тим більше неучасті в антигетьманському русі? І все ж спробуємо сформулювати підстави тогочасної політичної апатії лідера національно-демократичного етапу Української революції.

По-перше, М. Грушевський отримав важку морально-психологічну травму. Очевидно, він до останнього не вірив у те, що німецько-австрійські союзники підуть на зміну влади в Україні. Ще більшим розчаруванням стала індиферентність населення, особливо селянства, при поваленні Центральної Ради. Гнітило його й підсвідоме розуміння власних прорахунків у проведенні лінії відносин з німецьким командуванням. Не випадково він писав, що після гетьманського перевороту шукав «спочину від *тяжких переживань* в літературно-науковій праці».

По-друге, політична сила, на яку М. Грушевський зробив ставку у Центральній Раді, Українська партія соціалістів-революціонерів після державного перевороту розпалася на кілька течій. На Трудовому конгресі навколо М. Грушевського зібралася лише невелика група членів т.зв. центральної течії УПСР.

По-третє, можна припустити, що М. Грушевський скептично ставився до внутрішніх можливостей шляхом повстання скинути гетьманський режим, захищений потужною мілітарною силою Центральних держав. Як, до речі, й керівники Українського національного союзу, які побачили таку перспективу лише після крутого зламу у ході Світової війни на користь Антанти.

По-четверте, не слід ігнорувати й спрацювання у М. Грушевського природного інстинкту самозбереження. Адже був заарештований і засуджений німецькою військовою юстицією голова уряду УНР В. Голубович. У кінці липня гетьманською владою був ув'язнений С. Петлюра. До того ж залишалися незавершеними наукові проекти вченого, зокрема фундаментальна «Історія України-Руси».

І нарешті, треба зважати й на вік М. Грушевського. Набагато молодші і амбітніші українські політики типу С. Петлюри і В. Винниченка мали досвід нелегальної праці в умовах царської Росії, якого не мав М. Грушевський. І то аж до листопада їх антигетьманська діяльність не виходила за межі легальної опозиції.

Цілком можливо, що наведені причини «тихого» сидіння М. Грушевського в добу гетьманату не повні й до якоїсь міри гіпотетичні. Надто вже вузьке коло джерел з цієї теми залишила сучасним дослідникам та динамічна і мінлива доба.

¹ Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. — К., 1992. — С. 239.

² Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. — К., 2005. — С. 192–199.

³ Енциклопедія історії України. — Т.2. — К., 2004. — С. 234.

⁴ Сохань П. Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність. В кн.: Грушевський Михайло. Твори у 50 томах. — Т. 1. — Львів, 2002. — С. 25.

⁵ Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. В кн.: Михайло Грушевський — науковець і політик в контексті сучасності. — К., 2002. — С.11.

⁶ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 97.

⁷ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 479 — 380, 487.

⁸ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. (1918–1919). — К., 2004. — С. 457.

⁹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 578.

¹⁰ Вернадський В. Дневники. 1917–1921. — К., 1994.

¹¹ У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). — К., 1993. — С. 331–334.

¹² *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського за доби гетьманату П. Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — Вип. 11–12. — К., 2006. — С. 52–56.

¹³ *Грушевський М.* Автобіографія, 1914–1919 рр. В кн.: Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. — С. 217.

¹⁴ Там само. — С. 217

¹⁵ Народня воля. — 1918. — 5 травня; Відродження. — 1918. — 9 травня.

¹⁶ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 22.

¹⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. II. — Київ — Відень, 1920. — С. 326.

¹⁸ Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. — С. 217.

¹⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 83.

²⁰ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

²¹ Центральний державний архів органів вищої влади і управління України. — Ф. 1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.29.

²² Вісти закордонної преси. — 1918. — 10 травня.

²³ Народня воля. — 1918. — 9 травня.

²⁴ *Вернадський В.И.* Дневники 1917–1921 гг. — С. 82.

²⁵ Нова Рада. — 1918. — 29 квітня; 12 травня; 14 травня; 2 червня.

²⁶ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 25.

²⁷ Neue Freie Presse. — 1918. — 9 травня.

²⁸ У півстолітніх змаганнях: Листи до К. Студинського. — К., 1993. — С. 332–333.

²⁹ Відродження. — 1918. — 9 травня; 16 грудня.

³⁰ Нова Рада. — 1918. — 26 травня.

³¹ Там само. — 7 вересня.

³² Там само. — 19 червня; 27 липня.

³³ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — К., 2002. — С. 63.

- ³⁴ Відродження. — 1918. — 8, 27 жовтня.
- ³⁵ Там само. — 6 серпня.
- ³⁶ *Вернадський В.* Вказ. праця. — С. 95.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С. Грушевський: коротка хроніка життя і діяльності. — 1996. — С. 99.
- ³⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 154.
- ⁴⁰ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. — С. 99.
- ⁴¹ Бойко О. Український Національний Союз і організація проти-гетьманського повстання// Проблеми вивчення історії Української революції. — К., 2002. — С. 165.
- ⁴² Відродження. — 1918. — 26 грудня.
- ⁴³ *Грушевський М.* По шкоді// Літературно — науковий вістник. — 1918. — Т. 72 (кн. XII, грудень). — С. 233 — 243.
- ⁴⁴ Там само. — С. 233 — 236.
- ⁴⁵ Там само. — С. 2.
- ⁴⁶ Там само. — С. 234.
- ⁴⁷ Там само. — С. 238.
- ⁴⁸ Там само. — С. 239.
- ⁴⁹ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — С. 218.